

Η Διασπορά των Δημόσιων Κτιρίων ως Παράγοντας Αστικής Ανάπτυξης. Το Παράδειγμα της Οθωνικής Αθήνας

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΡΟΥΜΠΙΝ

Δρ Αρχιτέκτων, Αναστηλωτής Ε.Μ.Π. και C.H.E.C. Paris

Περίληψη

Η ανάπτυξη της Αθήνας μετά το 1834 επηρεάστηκε άμεσα από τη χωροθέτηση των δημόσιων κτιρίων και κυρίως των Ανακτόρων. Από τη στιγμή που αυτά τοποθετήθηκαν έκκεντρα σε σχέση με την παλιά πόλη, επήλθε μία συνολική ανισομερής κατανομή όλων των δημόσιων κτιρίων, με αρνητικές επιπτώσεις στην ισόρροπη ανάπτυξη της νέας πόλης. Γι' αυτό έγιναν προσπάθειες, όχι ιδιαίτερα επιτυχείς, για διασπορά των δημόσιων κτιρίων, ώστε να επέλθει κάποια ισορροπία. Εκτός αυτού, η πολεοδομική εξέλιξη της Αθήνας επηρεάστηκε και από την οριοθέτηση του αστικού ιστού μέσω των δημόσιων κτιρίων. Τέλος, η χωροθέτησή τους φαίνεται ότι καθόρισε και τους χώρους όπου διαδραματιζόνταν τα γεγονότα της αθηναϊκής κοινωνικής ζωής.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το παρόν άρθρο επιχειρεί την τεκμηρίωση μιας ελάχιστα γνωστής πτυχής της πολεοδομικής εξέλιξης της Αθήνας, σχετικά με την οποία υπάρχουν νύξεις στα αναφερόμενα στη βιβλιογραφία έργα των Μάνου Μπίρη, Παύλου Κρέμου και Γιώργου Σημαιοφορίδη και Ματούλας Σκαλτσά. Η πρωτοτυπία του παρόντος έγκειται στο γεγονός ότι η τεκμηρίωσή του βασίζεται κυρίως σε ανέκδοτες αρχειακές πηγές. Η επικαιρότητα του θέματος είναι φανερή από τη συνεχώς ανανεούμενη συζήτηση κατά πόσο η χωροθέτηση ενός δημόσιου κτιρίου συμβάλλει στην αναβάθμιση μιας αστικής περιοχής. Το παρόν παρουσιάζει στοιχεία σχετικά με αυτή την αντίληψη κατά τη βασιλεία του Όθωνα.

2. Η ΧΩΡΟΘΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΤΕΡΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΚΤΙΡΙΟΥ: ΤΩΝ ΑΝΑΚΤΟΡΩΝ

Η ανάπτυξη της Αθήνας μετά τη μεταφορά εκεί της ελληνικής πρωτεύουσας το 1834 επηρεάστηκε άμεσα από

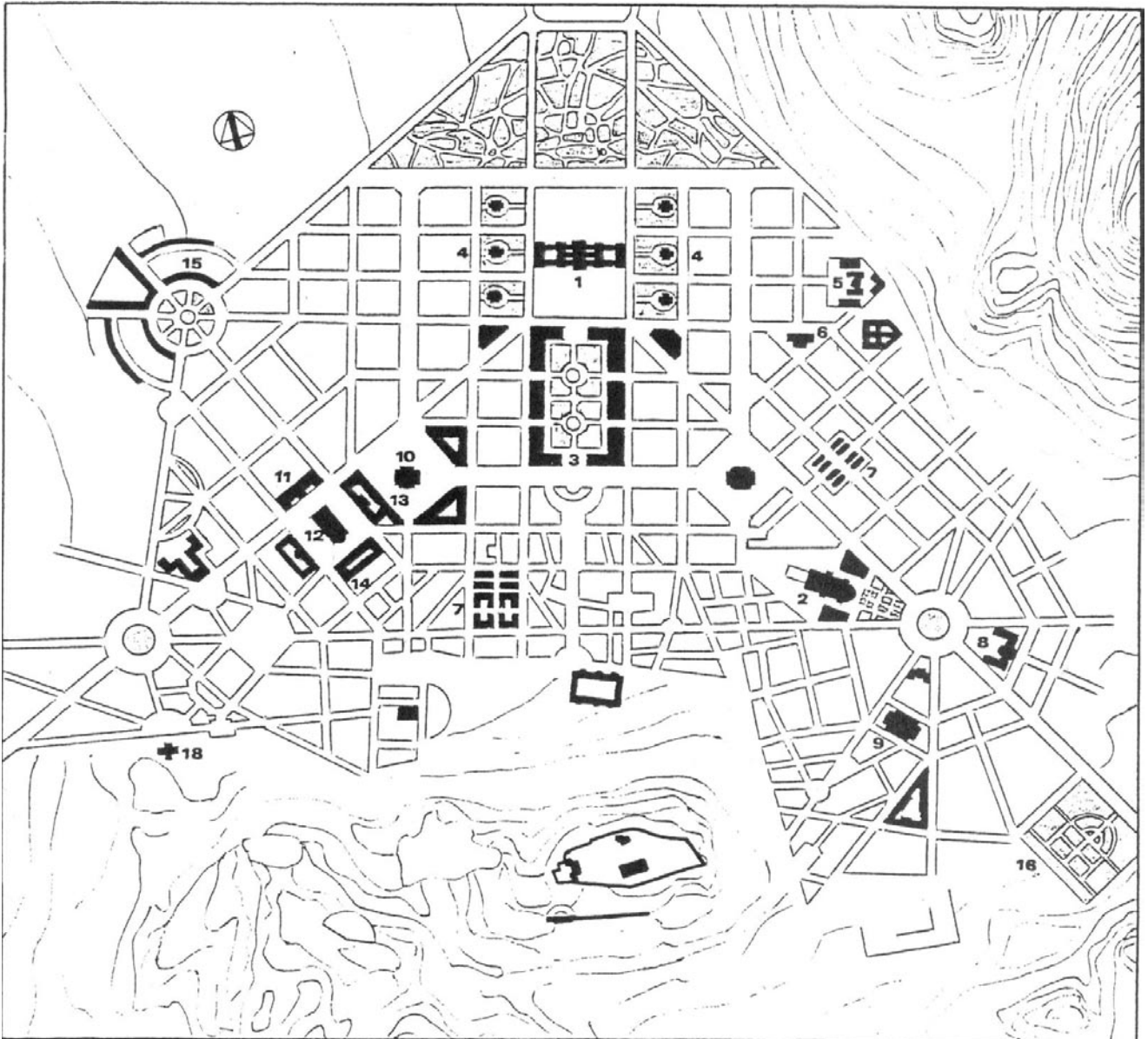
την χωροθέτηση των δημόσιων κτιρίων, κυρίως των Ανακτόρων, αλλά και αρκετών άλλων. Αυτό ήταν επόμενο σε μία πόλη που προσπαθούσε να μετατραπεί από οθωμανικό επαρχιακό κέντρο σε ευρωπαϊκή πρωτεύουσα. Τα δημόσια κτίρια, μιμούμενα τα αντίστοιχα βορειοευρωπαϊκά σε μορφή και λειτουργία, αποτελούσαν σύμβολα του εξευρωπαϊσμού της ελεύθερης Ελλάδας και επομένως πόλο έλξης για όσους επιθυμούσαν να επιδείξουν τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό τους με τη γειτνίαση των κατοικιών, καταστημάτων τους κ.λπ. με αυτά.

Τα παραπάνω είχε προβλέψει από νωρίς ο Λύσανδρος Καυταντζόγλου, ένας από τους κύριους πρωταγωνιστές της δημιουργίας της νεότερης Αθήνας. Αυτός γράφει ότι τα Ανάκτορα, ευτυχώς κτισμένα σε καλή τοποθεσία και χωρισμένα τόσο από την παλιά όσο και από την νέα πόλη, θα πρέπει να προσελκύσουν τους κατοίκους να κτίσουν προς εκείνη την πλευρά. Επίσης, επισημαίνει την ανάγκη να οριστούν οι θέσεις των δημόσιων κτιρίων προς τις τέσσερις κατευθύνσεις της πόλης, ώστε αυτή να κατοικηθεί ομοιόμορφα.¹ Την ίδια άποψη εκφράζει και αλλού,² λέγοντας ότι «ο περί τας ρηθείσας οικίας τόπος της νεοσχεδιασθείσης πόλεως θέλει μείνει διά πολλού χρόνου κενός, διότι, παρεκτός της αποστάσεώς των από την αρχαίαν πόλιν, απεμακρύνθη εκείθεν ήδη και η οικοδομή των νέων ανακτόρων, η οποία μόνη εδύνατο να συντελέσει εις την κατοίκησιν του νυν αποκέντρου και χαμηλού εκείνου τόπου».³ Την άποψη αυτή υποστηρίζει και για τα υπόλοιπα δημόσια κτίρια, λέγοντας για την ανασκαφή της αρχαίας πόλης ότι «θέλει εμποδισθή διά παντός, εάν εφαρμοσθή οιονδήποτε σχέδιον μεταρρυθμίσεως και χωροσταθμίσεως κατ'εκείνο το μέρος, και μάλιστα, εάν ανεγερθώσι προσέτι λόγω καλλωπισμού και δημόσια κατα-

¹ Λ. Καυταντζόγλου, *Esquisse d'un plan pour la ville d'Athènes propre à remplacer le projet en exécution si mal conçu et impossible à recevoir jamais sa totale organisation*, Γ.Α.Κ., Οθωνικό Αρχείο, Υπουργείο Εσωτερικών, φ.214.

² Λ. Καυταντζόγλου, *op.cit.*

³ *idem*, *Περί μεταρρυθμίσεως της πόλεως Αθηνών γνώμαι*, Αθήναι 1858, σ. 13.

Εικόνα 1: Το σχέδιο Κλεάνθη - Schaubert, κλ. 1:20.000 (ανασχεδίαση γράφοντος)

1. Ανάκτορα 2. Μητρόπολη 3. Κεντρική Αγορά 4. Υπουργεία 5. Φρουρά 6. Νομισματοκοπείο 7. Αγορά 8. Ακαδημία 9. Βιβλιοθήκη 10. Χρηματιστήριο 11. Βουλή 12. Ναός 13. Ταχυδρομείο 14. Αρχηγείο 15. Ελαιοτριβείο 16. Βοτανικός Κήπος 17. Μέγαρο Εκθέσεων 18. Αστεροσκοπείο.

Picture 1: The plan of Kleanthis and Schaubert, scale 1:20.000 (re-drawn by the author)

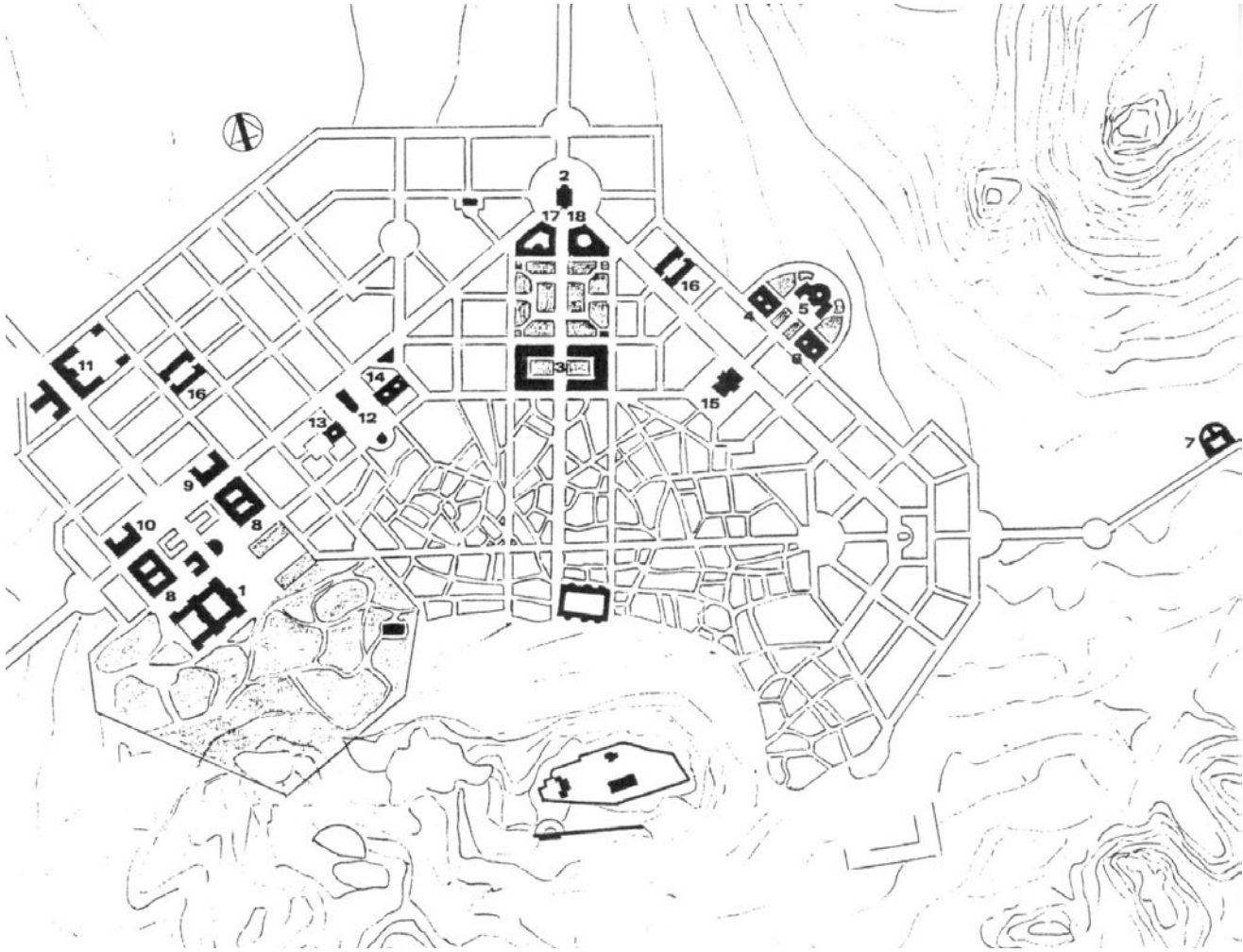
1. Royal Palace 2. Cathedral 3. Central Market 4. Ministries 5. Garrison 6. Mint 7. Market 8. Academy 9. Library 10. Stock Exchange 11. Parliament 12. Church 13. Post Office 14. Headquarters 15. Oil-Press 16. Botanical Garden 17. Exhibition Hall 18. Observatory.

στήματα».⁴ Ως παράδειγμα φέρνει “την ποταπὴν ποτε θέσιν του Γερανίου (ΣΣ αμέσως δυτικά της σημερινῆς πλατείας Ομονοίας), όπου προ δύο ετών (ΣΣ δηλ. το 1856) επωλούντο τα οικόπεδα προς μίαν και ημίσειαν δραχμὴν τον πήχυν, και σήμεραν μετά την ανέγερσιν του Βαρβακείου λυκείου και τινων άλλων οικιών ανέβη η τιμή εις δραχμάς δώδεκα, και ίσως αναβή μετά την αποπεράτωσιν της οικοδομῆς και εις δεκαπέντε δραχμάς”.⁵

⁴ *ibid*, σ. 8.

⁵ *ibid*, σ. 26.

Το ίδιο συνέβη και στην περιοχή της Αγίας Σιών, πέρα από τη σημερινή οδό Πανεπιστημίου: Το 1836 το γήπεδο του Δημοτικού Νοσοκομείου αγοράστηκε από το Δήμο Αθηναίων προς 0,16 δρχ./τ.πήχυν. Το 1847 το γήπεδο του Οφθαλμιατρείου πωλήθηκε προς 4 δρχ./τ.πήχυν, ενώ λίγους μήνες πριν ο Μιχαήλ Καλλιφρονάς το είχε αγοράσει από τον Σταμάτιο Κλεάνθη προς 3 δρχ./τ.πήχυν. Το γήπεδο του καθολικού καθεδρικού ναού πωλήθηκε από τον Κλεάνθη προς 2,92 δρχ./τ.πήχυν, ενώ το 1856 ο Γρηγόριος Παπαδόπουλος αγόρασε το γήπεδο του Ελληνικού Εκπαιδευτηρίου προς

Εικόνα 2: Το σχέδιο Klenze, κλ. 1:20.000 (ανασχεδίαση γράφοντος)

1. Ανάκτορα 2. Μητρόπολη 3. Κεντρική Αγορά 4. Ακαδημία 5. Βιβλιοθήκη 6. Πανεπιστήμιο 7. Μέγαρο Εκθέσεων 8. Υπουργεία 9. Γερουσία 10. Βουλή 11. Στρατόπεδο 12. Ναός 13. Ταχυδρομείο 14. Φυλακή και Αστυνομία 15. Θέατρο 16. Αγορές 17. Επισκοπή 18. Σχολεία.

Picture 2: Klenze's plan, scale 1:20.000 (re-drawn by the author)

1. Royal Palace 2. Cathedral 3. Central Market 4. Academy 5. Library 6. University 7. Exhibition Hall 8. Ministries 9. Senate 10. Parliament 11. Army Camp 12. Church 13. Post Office 14. Prison and Police 15. Theatre 16. Markets 17. Bishop's Palace 18. Schools.

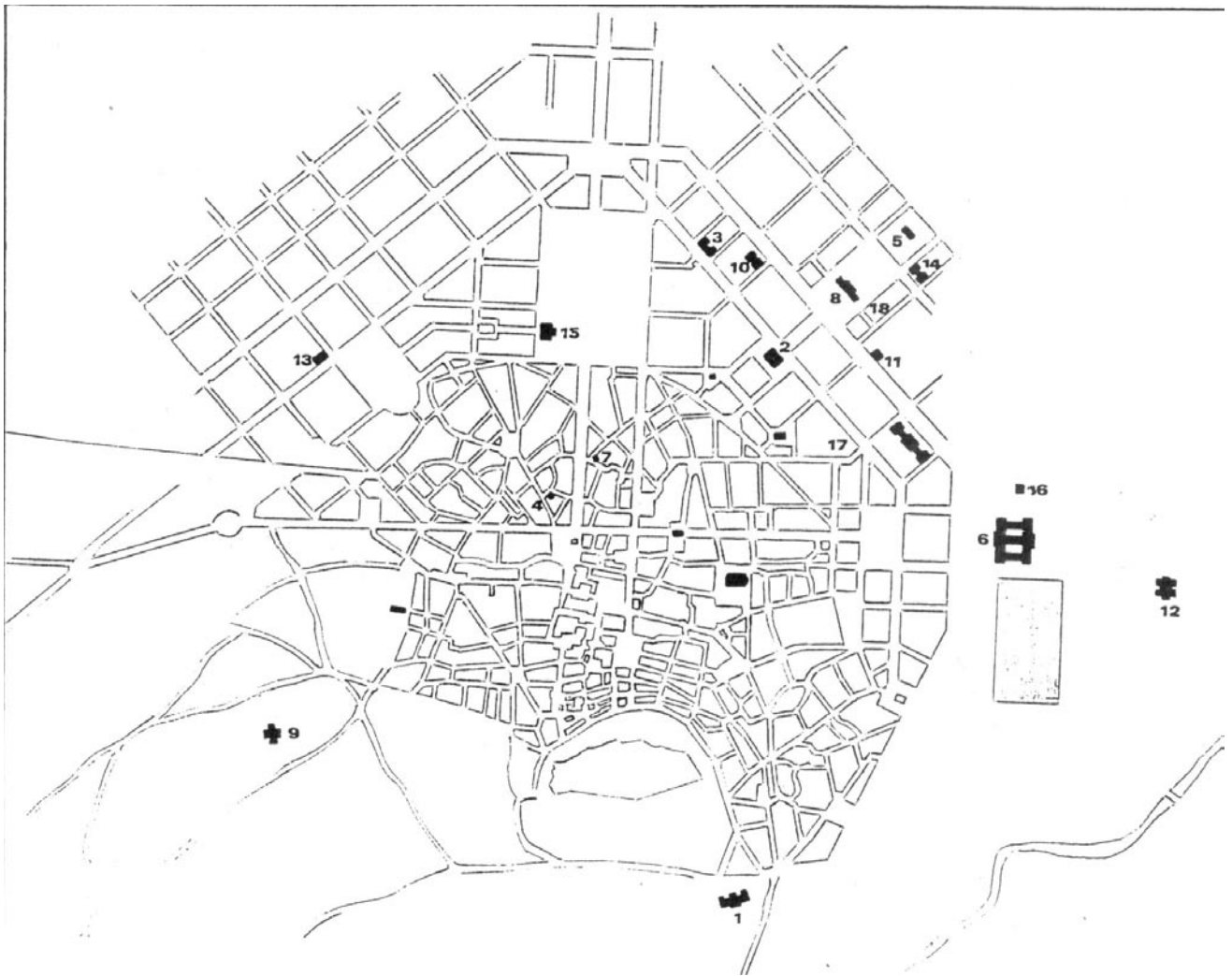
3,45 δρχ./τ.πήχυ.⁶ Ο Κωνταντζόγλου πάλι, λίγο αργότερα, παρατηρεί ότι «τα ανακτόρια ομοιάζουν τον Μαγνήτην λίθον ως εκείνος σύρει τας περί αυτόν ρηνίδας σιδήρου, ούτως και αυτά θέλουσιν ανεπαισθήτως σύρει εις τα πέριξ αυτών την νέαν πόλιν».⁷

Η προαναφερθείσα απαισιόδοξη πρόβλεψη του Κωνταντζόγλου σχετικά με την περιορισμένη μελλοντική οικιστική ανάπτυξη της Αθήνας διαψεύστηκε ολοκληρωτικά. Αντίθετα, η άποψή του για την επιρροή των Ανακτόρων και των υπόλοιπων δημόσιων κτιρίων στην εξέλιξη αυτή επαληθεύτηκε από τα γεγονότα.

⁶ Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη - Α.Παπανικολάου-Κρίστενσεν, Το Οφθαλμιατρείο Αθηνών, 1843-1993, Εκατόν πενήντα χρόνια από τη ίδρυσή του, Αθήνα 1993, σ. 53.

⁷ Λιών 373, 9.8.1842, επιστολή Κωνταντζόγλου, Κων/πολις, 5.8.1842.

Η αντίληψη για την πλεονεκτικότητα της θέσης όσο το δυνατόν πιο κοντά στα Ανάκτορα εκφράστηκε κατ' αρχήν με τη συσσώρευση των ιδιωτικών οικοδομών σε άμεση γειτνίαση με τη βασιλική κατοικία. Μάλιστα, την τάση αυτή υπέθαλψαν και καλλιέργησαν οι πλούσιοι Έλληνες της διασποράς. Αυτοί, με τη μαζική τους παλλινόστηση αμέσως μετά την ανεξαρτησία και καθώς ήταν οι μόνοι που διέθεταν τα αναγκαία κεφάλαια για την άμεση απόκτηση μεγάλων εκτάσεων γης, με τις επιλογές τους έδωσαν το στίγμα για τη γενικότερη τάση που επικράτησε από εκεί και πέρα. Το πειστικότερο τεκμήριο για το κριτήριο που κατηύθυνε τις επιλογές της μεγαλοαστικής τάξης ως προς τον τόπο εγκατάστασής της είναι το γεγονός ότι όσο η χωροθέτηση των Ανακτόρων προβλεπόταν στο λόφο του Αγίου Αθανασίου, στην περιοχή του Κεραμεικού, οι επιλογές των προυχόντων

Εικόνα 3: Τα δημόσια κτίρια στην Αθήνα του Όθωνα, κλ. 1:20.000 (σχέδιο γράφοντος)

1. Στρατιωτικό Νοσοκομείο 2. Νομισματοκοπείο 3. Βασιλικό Τυπογραφείο 4. Κακουργοδικείο 5. Πολιτικό Νοσοκομείο 6. Ανάκτορα 7. Α' δημοτικό σχολείο 8. Πανεπιστήμιο 9. Αστεροσκοπείο 10. Αρσάκειο 11. Οφθαλμιατρείο 12. Αμαλίο Ορφανοτροφείο 13. Ορφανοτροφείο Χατζηκόνστα 14. Λύκειο Παπαδοπούλου 15. Βαρβάκειο 16. Στρατιωτική Φαρμακαποθήκη 17. Βουλή 18. Ακαδημία.

Picture 3: Public buildings in Athens under king Otto, scale 1:20.000 (drawn by the author)

1. Military Hospital 2. Mint 3. Royal Printing House 4. Criminal Court 5. Civil Hospital 6. Royal Palace 7. 1st primary school 8. University 9. Observatory 10. Arsakeion girls' school 11. Eye-Hospital 12. Queen Amelia Orphanage 13. Hatjikonsta Orphanage 14. Papadopoulos Lyceum 15. Varvakeion Lyceum 16. Military Pharmacy 17. Parliament 18. Academy.

στράφηκαν προς τα οικόπεδα της οδού Πειραιώς.

Έτσι, ο ηγεμόνας της Βλαχίας Ιωάννης Καρατζάς και ο γαμπρός του Γ. Αργυρόπουλος εγκαταστάθηκαν στην οδό Σαρρή,⁸ ο Κόντες Μπότσαρης, ο Βλαχούτσης⁹ και η δούκισσα της Πλακεντίας επί της οδού Πειραιώς και ο Καντακουζηνός στην οδό Μυλλέρου.¹⁰ Μόλις, όμως, η οριστική χωροθέτηση των Ανακτόρων πραγματοποιήθηκε σε διαμετρικά αντίθετη τοποθεσία, έσπευσαν να εγκαταλείψουν τις αρχικές τους εγκαταστάσεις για να μετοικήσουν στην ανατολική πλευρά

της πόλης, γύρω από τη σημερινή πλατεία Συντάγματος.¹¹

3. ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΤΕΛΙΚΗΣ ΧΩΡΟΘΕΤΗΣΗΣ ΤΩΝ ΑΝΑΚΤΟΡΩΝ ΣΤΗΝ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Τα Ανάκτορα της Αθήνας, από την κεντρική θέση που είχαν στο πρώτο σχέδιο που εκπόνησε για την Αθήνα ο

¹¹ Μ. Μπίρης, *Μισός αιώνας αθηναϊκής αρχιτεκτονικής 1875-1925*, Αθήνα 1987, σ. 7.

⁸ Λ. Μιχελή, *Η Αθήνα των ανονύμων*, Αθήνα 1990, σ. 148.

⁹ *ibid*, σ. 180.

¹⁰ Οι Καρατζάδες και οι Βλαχούτσηδες ήταν συγγενείς του Κλεάνθη, γι' αυτό πρώτοι χτίζουν βάσει του σχεδίου του.

Κλεάνθης μαζί με τον Γερμανό συνάδελφό του Eduard Schaubert (εικ.1) μετατοπίστηκαν σε μία σαφώς έκκεντρη θέση, αρχικά προς τα δυτικά, σύμφωνα με το δεύτερο σχέδιο, του Leo von Klenze (εικ.2). Τελικά, όμως, αποφασίστηκε η οικοδόμησή τους στο ανατολικό άκρο της πόλης (εικ.3), γεγονός που αποτέλεσε το έναυσμα για την περαιτέρω ανατροπή της ισορροπίας μεταξύ των λειτουργιών της πόλης και των κτιρίων που σχετίζονται με αυτές, όπως έδειξε η μετέπειτα εξέλιξη της Αθήνας. Καθώς τα δημόσια κτίρια αποτελούν την κατ' εξοχήν έκφραση στο χώρο της κρατικής εξουσίας και επομένως και της άρχουσας τάξης, επόμενο ήταν η χωροθέτηση των δημόσιων κτιρίων της Αθήνας να σχετίζεται άμεσα με τη θέση των μεγαλοαστικών κατοικιών σε μία αμφίδρομη σχέση. Έτσι, από τη στιγμή της επίλυσης του θέματος της θέσης των Ανακτόρων -και, κατά συνέπεια, και της θέσης των μεγαλοαστικών κατοικιών- είχε ουσιαστικά κριθεί και το ζήτημα της κατανομής των δημόσιων κτιρίων μέσα στον πολεοδομικό ιστό, και μάλιστα αυτών που συνδέονταν αμεσότερα με τη μεγαλοαστική τάξη, ως έκφραση της ιδεολογίας και των ιδανικών της. Σε αυτήν την περίοδο πρόκειται για τα πνευματικά ιδρύματα, τα οποία, άλλωστε, πραγματοποιήθηκαν χάρη στις δωρεές των εκπροσώπων αυτής της μεγαλοαστικής τάξης, αλλά και για τα θέατρα. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα του πρώτου, ίσως, δημοσίου κτιρίου που άρχισε να κτίζεται το 1835 ως θέατρο, σύμφωνα με το πολεοδομικό σχέδιο του Klenze, για να καταλήξει να γίνει το Νομισματοκοπείο.¹² Το γεγονός ότι το πρώτο -και ίσως μοναδικό- δημόσιο κτίριο που επιχειρήθηκε να κτιστεί κατ' εφαρμογή του πολεοδομικού σχεδίου βρισκόταν στην ίδια πλατεία όπου στεγαζόταν προσωρινά η βασιλική κατοικία ίσως δεν είναι τυχαίο.

Την επιρροή των Ανακτόρων και των άλλων δημόσιων κτιρίων στην εξέλιξη της πόλης βεβαιώνει το 1853 ο υπουργός Εσωτερικών. Αυτός γράφει στον Όθωνα ότι «η μετάθεση των Ανακτόρων από το δυτικόν μέρος της πόλεως ένθα έμελλον ν' ανεγερθώσι κατά το σχέδιον του Κυρίου Κλεντζ, προς το ανατολικόν, όπου ωκοδομήθησαν και η τάσις, την οποίαν ως εκ της μεταθέσεως ταύτης λαμβάνει η πόλις προς το Ανατολικοβόρειον μέρος (ΣΣ Νεάπολη), μετά την ανέγερσιν και του Πανεπιστημίου, υπαγορεύουσι την επέκτασιν αυτού (ΣΣ του σχεδίου πόλεως) προς το μέρος τούτου».¹³ Επίσης, έχουμε και τη μαρτυρία ότι η οδός Σταδίου του 1850, αν και απόκεντρη και με λίγες ιδιωτικές οικοδομές, συγκέντρωνε αρκετή κίνηση χάρη στα δημόσια κτίρια. Αυτά ήταν τα Υπουργεία Εσωτερικών και Οικονομικών, το Τυπογραφείο, το Νομισματοκοπείο, οι Βασιλικοί Σταύλοι και «προ πάντων» το Πανεπιστήμιο, παρά την ύπαρξη του ρέματος κατά μήκος της οδού¹⁴ Τέλος, ο Σίμων Σίνας, όταν αναζητούσε τόπο για να οικοδομήσει την ιδιωτική του οικία, αρχικά είχε στραφεί προς ένα οικόπεδο απέναντι από τα

Ανάκτορα. Επειδή, όμως, η τιμή (192.500 δρχ.) του φάνηκε υπερβολική, σκέφθηκε να στραφεί προς την περιοχή του Αστεροσκοπείου, γιατί θεωρούσε ότι, αν κτιζόταν εκεί η Ακαδημία, όπως είχε προταθεί,¹⁵ η πόλη θα επεκτεινόταν προς εκείνη την κατεύθυνση.¹⁶

4. ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΚΤΙΡΙΩΝ

Η επιρροή της ανισομερούς κατανομής των δημόσιων κτιρίων είχε γίνει αντιληπτή από νωρίς, καθώς επίσης και οι αρνητικές της επιπτώσεις στην ισόρροπη ανάπτυξη της πόλης. Γι' αυτό είχε εκφραστεί η πρόθεση να κτιστούν δημόσια κτίρια, οποιασδήποτε χρήσεως, σε «αδικημένες» περιοχές, ώστε να επέλθει κάποια ισορροπία. Αυτήν την πληροφορία μας δίνει το 1848 ο υπουργός Εσωτερικών απευθυνόμενος προς το Υπουργικό Συμβούλιο. Στο σχετικό έγγραφο κάνει την πρόταση να κτιστούν Δικαστήρια στο οικόπεδο που ο Γεώργιος Σταύρου προτείνει να παραχωρήσει στο Δημόσιο. Υποστηρίζει ότι αν κτιστεί εκεί αυτό το δημόσιο κτίριο, η Κυβέρνηση θα ενισχύσει τη συνοικία του Γερανίου, περιορίζοντας ταυτόχρονα την τάση επέκτασης της πόλης προς τα ανατολικά, εξαιτίας της ύπαρξης εκεί των Ανακτόρων, του Πανεπιστημίου και άλλων «καταστημάτων». Η χωροθέτηση προς τα ανατολικά του φαίνεται ασύμφορη, γιατί προκαλεί τον αφανισμό όσων έκτισαν στην συνοικία όπου βρίσκεται το οικόπεδο του Γ. Σταύρου, βάσει του αρχικού σχεδίου (ΣΣ προφανώς εννοεί αυτό του Klenze). Για να ικανοποιηθούν τα παράπονα που προκάλεσε η τροποποίηση του αρχικού σχεδίου, το αυστηρό δίκαιο απαιτεί τα δημόσια καταστήματα, από τα οποία τόσο επαυξάνεται η αξία των παρακειμένων ιδιωτικών οικιών, να μην συγκεντρώνονται σε ορισμένο μέρος της πόλης, προς μέγιστο όφελος μερικών και προφανή ζημία των περισσοτέρων. Και από αρχιτεκτονική άποψη πιστεύει ότι τα δημόσια καταστήματα, τα οποία τόσο συντείνουν στον εξωραϊσμό των μεγαλουπόλεων, πρέπει να βρίσκονται «σποράδην», ώστε κάθε συνοικία να έχει κάτι άξιο προσοχής του περιηγητή. Απόδειξη αυτής της αρχής φέρνει την αρχαία Αθήνα και τις πρωτεύουσες της Ευρώπης.¹⁷

Το ίδιο οικόπεδο πρέπει να αναφέρεται και σε Υπόμνημα του 1854. Σύμφωνα με αυτό, εφόσον η οικοδόμηση των Ανακτόρων έγινε σε άλλη θέση από την αρχικά προσδιορισμένη, ο βασιλιάς αποφάσισε να κτιστεί το Θέατρο -προφανώς το Εθνικό, που ήταν ο αρχικός στόχος όλων των σχετικών προσπαθειών- στη θέση Γεράνι, «προς περιθάλψιν της συνοικίας εκείνης». Έτσι, ο Schaubert και ο συνάδελφός του Friedrich Stauffert, επιφορτισμένοι με την εξεύρεση του κατάλληλου οικοπέδου, πρότειναν στον Γ. Σταύρου να παραχωρήσει γι' αυτόν τον σκοπό το οικό-

¹² Ε. Φεσσά-Εμμανουήλ, *Η Αρχιτεκτονική του Νεοελληνικού Θεάτρου*, τ. Α', Αθήνα 1994, σ. 275.

¹³ Γ.Α.Κ., Οθωνικό Αρχείο, Υπουργείο Εσωτερικών, φ.215, 28.11.1853.

¹⁴ Μ. Άννινος, *Αι Αθήναι του 1850 (Εντυπώσεις δύο Γάλλων περιηγητών)*, Σελίδες από τας νεωτέρας Αθήνας, Αθήνα 1922, σ. 11.

¹⁵ *Ήλιος* 102, 2.2.1857.

¹⁶ Γ. Λάιος, Σίμων Σίνας, Αθήνα 1972, σ.180: Αλληλογραφία Th.Hansen-Σίνας.

¹⁷ Γ.Α.Κ., Σχέδιο Πόλεως, φ.4, 10.2.1848.

πεδο που είχε εκεί (δεν αναφέρεται πουθενά η ακριβής του θέση).¹⁸

Όπως είναι γνωστό, το Θέατρο τελικά δεν κτίστηκε στο Γεράνι, αλλά θεμελιώθηκε στην πλατεία Λουδοβίκου (σημερινή πλατεία Δημαρχείου) ως Δημοτικό Θέατρο. Σχεδόν μισό αιώνα αργότερα, όμως, κτίστηκε στην ίδια περιοχή το Βασιλικό Θέατρο. Αν και στην επιλογή αυτή συνετέλεσαν οπωσδήποτε και άλλοι παράγοντες, δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί και το ενδεχόμενο να εξακολουθούσαν να υπάρχουν οι ίδιες σκέψεις για την αναβάθμιση των “αδικημένων” περιοχών με την οικοδόμηση “επίσημων” κτιρίων. Μάλιστα, η χρήση του συγκεκριμένου κτιρίου, άμεσα συσχετισμένη με τη βασιλική οικογένεια, το έκανε να είναι ένα από τα επισημότερα της πόλης. Από την άλλη, είναι αξιοσημείωτη η επιμονή για τη χωροθέτηση συγκεκριμένων χρήσεων σε συγκεκριμένες θέσεις, αφού στο Γεράνι, στην οδό Ηροδότου –διαφορετική, βέβαια, από τη σημερινή-, βρισκόταν και το οικοπέδο, όπου επρόκειτο να κτιστεί το 1838 το θέατρο του Ιταλού Ιωσήφ Καμηλιέρη.¹⁹ Δεν γνωρίζουμε την ακριβή σχέση μεταξύ του οικοπέδου αυτού, του οικοπέδου του Γ. Σταύρου και εκείνου του οικονομικού συμβούλου του Γεωργίου Α΄, Νικολάου Θωμ, όπου τελικά κτίστηκε το Βασιλικό Θέατρο. Το γεγονός, όμως, ότι πρόκειται πάντοτε για την ίδια συνοικία δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητο.

Στο ίδιο πνεύμα κινείται και η πρόταση για οικοδόμηση του Βαρβακείου Λυκείου στη θέση που τελικά επιλέχθηκε, επί της οδού Αθηνάς. Στη σχετική αναφορά του προς τον Όθωνα το 1856 ο υπουργός Παιδείας γράφει μεταξύ άλλων ότι: «διά της αυτόθι ανεγέρσεως του Βαρβακείου Λυκείου θέλει οπωσούν εμψυχωθή και το μέρος εκείνο της πόλεως, το οποίον άχρι του νυν ως εις εγκατάλειψιν φαίνεται ύπαρχον».²⁰ Την ίδια άποψη έχει και ο Α. Βερναρδάκης, ο οποίος κατακρίνει τη συγκέντρωση τόσων πολλών δημόσιων κτιρίων στην οδό Πανεπιστημίου, υποστηρίζοντας ότι: «δεν είναι (sic) ορθόν να συγκεντρούνται τόσα δημόσια κτίρια, ων τινα ηδύναντο βεβαίως να κοσμήσωτι (sic) και άλλας συνοικίας της πόλεως, δίδοντ’άμα ζωήν και αξία εις αυτάς».²¹

Ως τελευταία και, καθώς φαίνεται, πιο φιλόδοξη προσπάθεια που έγινε κατά την οθωνική βασιλεία για αντιμετώπιση του προβλήματος θα μπορούσε να θεωρηθεί η πρόταση που υπέβαλε το 1859 ο υπουργός Εσωτερικών προς τον Όθωνα, σχετικά με τα αναγκαία οικοπέδα για την ανέγερση των -πολυάριθμων- υπολειπόμενων δημόσιων κτιρίων. Σε αυτό το έγγραφο παρατίθεται ένας κατάλογος των κτιρίων, μαζί με τη θέση πολλών από αυτά «κατά την γνώμην των αρμοδίων Υπουργών». Έτσι, για τη Νομαρχία, τη Διεύθυνση της Διοικητικής Αστυνομίας και το

Ταχυδρομείο προτείνεται θέση κεντρική, ενώ για τα πέντε “υπαστυνομικά καταστήματα” θέσεις “εν τοις τέσσαρσι τμήμασι της πόλεως”. Οι επτά “αστυνομικοί Σταθμοί” τοποθετούνται ανά ένας “εν τη συνοικία Νεαπόλεως (...) παρά την Ριζάρειον σχολήν (...) εν Γερανίω (...) και 4 εν εκάστω τμήματι”. Για τις τρεις φυλακές (“των προσωπικών κρατουμένων”, των “ολιγοποιών καταδίκων” και των “καταδίκων γυναικών”) προτείνεται να κτιστούν “επί θέσεως ευαέρου και αποκέντρου”. Το Τελωνείο τοποθετείται “πλησίον της αποβάθρας του σιδηροδρόμου” (Σ.Σ. ακόμη ανύπαρκτου), το Νομισματοκοπείο και Εκτεταλιστήριο “εντός του περιβόλου του Β.Τυπογραφείου”, ενώ η Εφορεία “εις το ύπαρχον εκτεταλιστήριον”. Τα Δικαστήρια “πλησίον του Βαρβακείου”, το Γυμνάσιο και το Ελληνικό “εν τη βορεία πλευρά της πόλεως”, ενώ το Διδασκαλείο προτείνεται να κτιστεί “επί της οδού Κηφισίας” (sic) (Σ.Σ.σημερινή Βασιλίσσης Σοφίας). Επίσης, ο στρατώνας του Πεζικού “εις θέσιν Αγίας Τριάδος”, του Πυροβολικού “εις τας υπωρείας Λυκαβηττού” και του Ιππικού “πλησίον της οικίας (Δουκίσσης)” (Σ.Σ.εννοείται η Δούκισσα της Πλακεντίας). Τέλος, για αγορές προβλέπονται “τέσσαρες τμηματικά” και μία κεντρική.²² Πρόκειται, μάλλον, για την ύστατη προσπάθεια εφαρμογής ενός συνολικού σχεδιασμού για την ομοιόμορφη χωροθέτηση των αθηναϊκών δημόσιων κτιρίων στον οικιστικό ιστό, πολλά χρόνια μετά την εγκατάλειψη των γενικών πολεοδομικών σχεδίων Κλεάνθη-Schaubert και Klenze που προέβλεπαν ακριβώς αυτό. Ήταν, όμως, πλέον πολύ αργά.

5. ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΟΥ ΙΣΤΟΥ ΑΠΟ ΤΑ ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΤΙΡΙΑ

Ένας άλλος τρόπος με τον οποίο επηρεάστηκε η πολεοδομική εξέλιξη της Αθήνας από τα δημόσια κτίρια ήταν η οριοθέτηση του αστικού ιστού από αυτά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το συγκρότημα των Ανακτόρων και του κήπου τους, το οποίο στην περίπτωση του σχεδίου των Κλεάνθη και Schaubert βρίσκεται επάνω στο βασικό άξονα της προβλεπόμενης επέκτασης της πόλης, δηλαδή προς την κατεύθυνση των Πατησίων. Η τοποθέτησή του αυτή περιόριζε το χώρο για την επέκταση της πόλης μεταξύ αυτού του συγκροτήματος και της Ακρόπολης. Αντίθετα, στο σχέδιο Klenze η χωροθέτηση του συγκροτήματος είναι πολύ πιο διακριτική, αφού δεν παρεμβάλλεται σε κανέναν άξονα εξέλιξης.²³ Στο πρώτο σχέδιο, ο αξονικά τοποθετημένος κήπος των Ανακτόρων ορίζεται από ένα συμμετρικό δίκτυο δενδροστοιχιών, δρόμων, πρασιών, συντριβανιών και καταρρακτών. Πρόκειται για το λεγόμενο γαλλικό πάρκο

¹⁸ Υπόμνημα (1854): Παραδοθέν τη 12 Φεβρ. 1854 παρά του Κ.Γ.Σταύρου, Γ.Α.Κ., Σχέδιο Πόλεως, φ.7.

¹⁹ Διάταγμα Περί ανεγέρσεως Θεάτρου, Φ.Ε.Κ. 30, 22.8.1843.

²⁰ Περί προσδιορισμού της θέσεως ένθα οικοδομηθήσεται το Βαρβάκειον Λύκειον, Γ.Α.Κ., Οθωνικό Αρχείο, Υπουργείο Παιδείας, L, φ.57, 29.5.1856.

²¹ Α. Βερναρδάκης, Το μέλλον των Αθηνών, Αθήναι 1902, σ. 35.

²² Περί των προς ανέγερσιν δημοσίων και δημοτικών καταστημάτων αναγκαίωντων οικοπέδων, Γ.Α.Κ., Οθωνικό Αρχείο, Υπουργείο Εσωτερικών, φ.214, 30.7.1859.

²³ P. Kremos, G. Simeoforidis, *Atene: Una capitale, una metropoli. Le trasformazioni urbanistiche e la cultura della città*, Firenze 1979, σ. 92-93.

(*la française*), ενώ αντίθετα το πάρκο του ρομαντισμού, το λεγόμενο αγγλικό, χαρακτηρίζεται από την ελεύθερη διαμόρφωσή του, που υποβιβάζει αισθητά την αίσθηση της απόλυτης εξουσίας, η οποία εκφράζεται με το σχέδιο των Κλεάνθη και Schaubert.

Η τελική εφαρμογή του σχεδίου του Friedrich von Gdrtner για τα Ανάκτορα οδήγησε στη δημιουργία ενός “κλειστού” κήπου, ακριβώς πίσω από το κτίριο. Έτσι, ο κλειστός αυτός κήπος παίζει το ρόλο του ορίου στην ανάπτυξη της πόλης προς αυτή την κατεύθυνση -πράγμα που επιβεβαιώνεται από την κατοπινή εξέλιξη της Αθήνας- σε αντίθεση με τον “ανοικτό” ανακτορικό κήπο του σχεδίου των Κλεάνθη και Schaubert, ο οποίος, με το σχήμα του τουλάχιστον, αποτελούσε σημείο αναφοράς για την χάραξη αξόνων περαιτέρω εξάπλωσης της πόλης.²⁴ Η ελεύθερη διάταξη του ανακτορικού κήπου υποδηλώνει, ίσως, την εγκατάλειψη της ιδέας για την απεικόνιση μίας απολυταρχικής εξουσίας στην πρωτεύουσα του νεοελληνικού κράτους, αν και μπορεί να οφείλεται και σε άλλους λόγους, κυρίως οικονομικούς, που οδήγησαν σε μία τμηματική πραγματοποίηση του σχεδίου, την οποία ασφαλώς διευκόλυνε μία ελεύθερη διάταξη.²⁵

6. ΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ΧΩΡΟΘΕΤΗΣΗΣ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΚΤΙΡΙΩΝ ΜΕ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΖΩΗ ΤΗΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ

Η χωροθέτηση των δημόσιων κτιρίων φαίνεται να έπαιξε ρόλο και στην επιλογή, συνειδητή ή όχι, και των χώρων όπου διαδραματιζόνταν τα γεγονότα της κοινωνικής ζωής της πρωτεύουσας. Τέτοιοι χώροι ήταν, βέβαια, κυρίως οι πλατείες, λόγω της μεγαλύτερης ευρυχωρίας που προσέφεραν σε σχέση με άλλα σημεία της πόλης. Είναι αξιοσημείωτο ότι, ενώ αρχικά η συγκέντρωση των δραστηριοτήτων λάμβανε χώρα μέσα στα όρια του παλιού οικιστικού δικτύου, η αίγλη των επιστημότερων δημόσιων κτιρίων φαίνεται ότι προκάλεσε μία σταδιακή μετατόπιση του κέντρου βάρους της κοινωνικής ζωής της ελληνικής πρωτεύουσας. Κατά συνέπεια, οι κεντρικές πλατείες της Αθήνας ακολούθησαν την εξάπλωση της κεντρικής της περιοχής, η οποία, με τη σειρά της, ήταν εξαρτημένη από την εξάπλωση των δημόσιων κτιρίων.

Έτσι, η πρώτη πλατεία που συγκεντρώνει τις δραστηριότητες όλων των κοινωνικών στρωμάτων του πληθυσμού είναι η πλατεία Δημοπρατηρίου, στη συμβολή των οδών Αιόλου και Ερμού, κοντά δηλαδή στο κέντρο της παλιάς πόλης. Με τη μετακίνηση του κέντρου της πόλης όλο και βορειότερα κατά μήκος της οδού Αιόλου, το κέντρο των δραστηριοτήτων μεταφέρεται στην πλατεία

Λουδοβίκου (βλ. παραπάνω), η οποία κυριαρχεί σε όλη την οθωνική περίοδο -και, μάλλον όχι συμπτωματικά, συγκέντρωσε κατά την επόμενη περίοδο της βασιλείας του Γεωργίου Α΄ ένα από τα ελάχιστα σύνολα δημόσιων κτιρίων της Αθήνας. Αργότερα τη θέση της θα πάρουν η πλατεία Όθωνος (σημερινή Ομονοίας) και τελικά τα σκήπτρα θα πάρει η πλατεία Συντάγματος,²⁶ θέση που κατέχει μέχρι σήμερα.

7. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η δημιουργία της νεότερης πόλης της Αθήνας, λόγω της οικονομικής δυσπραγίας του νεοελληνικού κράτους και της συνακόλουθης αδυναμίας του να ελέγξει τις εξελίξεις, συντελέστηκε ως συνάρτηση τυχαίων παραγόντων και προσωπικών συμφερόντων, σε πλήρη αντίθεση με τις κοινώς αποδεκτές αρχές σχετικά με τον αρχιτεκτονικό και πολεοδομικό σχεδιασμό. Οι συνέπειες αυτής της πραγματικότητας είναι ορατές στην ελληνική πρωτεύουσα μέχρι σήμερα.

8. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αιών 373, 9.8.1842, επιστολή Κουταντζόγλου, Κων/πολις, 5.8.1842.
2. Μ. Άννινος, **Αι Αθήναι του 1850 (Εντυπώσεις δύο Γάλλων περιηγητών)**, Σελίδες από τας νεωτέρας Αθήνας, Αθήναι 1922.
3. Α. Βερναρδάκης, **Το μέλλον των Αθηνών**, Αθήναι 1902.
4. Γ.Α.Κ., Οθωνικό Αρχείο, Υπουργείο Εσωτερικών, φ.215, 28.11.1853, Σχέδιο Πόλεως, φ.2, 12.1.1843 και 5.10.1845, φ.4, 10.2.1848 και 7.1848, φ.13, 5.7.1862.
5. **Ήλιος** 102, 2.2.1857.
6. Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη - Α. Παπανικολάου-Κρίστενσεν, **Το Οφθαλματρείο Αθηνών, 1843-1993, Εκατόν πενήντα χρόνια από την ίδρυσή του**, Αθήναι 1993.
7. Λ. Κουταντζόγλου, **Περί μεταρρυθμίσεως της πόλεως Αθηνών γνώμαι**, Αθήναι 1858.
8. Λ. Κουταντζόγλου, **Esquisse d'un plan pour la ville d'Athènes propre à remplacer le projet en exécution si mal conçu et impossible à recevoir jamais sa totale organisation**, Γ.Α.Κ., Οθωνικό Αρχείο, Υπουργείο Εσωτερικών, φ.214.
9. P. Kremos, G. Simeoforidis, **Atene: Una capitale, una metropoli. Le trasformazioni urbanistiche e la cultura della città**, Firenze 1979.
10. Γ. Λάιος, **Σίμων Σίνας**, Αθήναι 1972.
11. Α. Μιχαήλ, **Η Αθήνα των ανωνύμων**, Αθήναι 1990.
12. Μ. Μπίρης, **Μισός αιώνας αθηναϊκής αρχιτεκτονικής 1875-1925**, Αθήναι 1987.
13. Μ. Σκαλτσά, **Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19ου αιώνα**, Θεσσαλονίκη 1983.
14. Ε. Φεσσά-Εμμανουήλ, **Η Αρχιτεκτονική του Νεοελληνικού Θεάτρου**, τ.Α΄, Αθήναι 1994.
15. **Υπόμνημα (1854): Παραδοθέν τη 12 Φεβρ. 1854 παρά του Κ.Γ.Σταύρου**, Γ.Α.Κ., Σχέδιο Πόλεως, φ.7.

²⁴ *ibid*, σ. 94.

²⁵ Γ.Α.Κ., Σχέδιο Πόλεως, φ.2, 12.1.1843 και 5.10.1845, Γ.Α.Κ., Σχέδιο Πόλεως, φ.4, 7.1848, Γ.Α.Κ., Σχέδιο Πόλεως, φ.13, 5.7.1862.

²⁶ Μ. Σκαλτσά, **Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19ου αιώνα**, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 191-193.

16. Διάταγμα **Περί ανεγέρσεως Θεάτρου**, Φ.Ε.Κ. 30, 22.8.1843
17. **Περί προσδιορισμού της θέσεως ένθα οικοδομηθήσεται το Βαρθάκειον Λύκειον**, Γ.Α.Κ., Οθωνικό Αρχείο, Υπουργείο Παιδείας, Λ, φ.57, 29.5.1856.
18. **Περί των προς ανέγερσιν δημοσίων και δημοτικών καταστημάτων αναγκαιούντων οικοπέδων**, Γ.Α.Κ., Οθωνικό Αρχείο, Υπουργείο Εσωτερικών, φ.214, 30.7.1859.

Extended Summary

The dispersion of public buildings as a factor of urban development. The example of Athens under King Otto

DENIS ROUBIEN

Dr architect N.T.U.A., Msc in restoration N.T.U.A. & C.H.E.C. Paris

Abstract

The development of Athens after 1834 was directly influenced by the location of public buildings. From the moment the Royal Palace was located eccentrically in relation to the old city, it provoked a general unequal distribution of all public buildings, with negative consequences for the equilibrated development of the old city. Therefore, it was attempted, not very successfully, to disperse public buildings in order to obtain some balance. Apart from that, the urban development of Athens was also influenced by the urban tissue's bordering through public buildings. Finally, their location seems also to have defined the location where the events of Athenian social life were taking place.

1. INTRODUCTION

The present article's originality lies in the use of unpublished sources from the Public Record. Its actuality becomes evident from the everlasting issue of the impact of a public building's location on the development of an urban area. The present article describes the situation under King Otto.

2. THE LOCATION OF THE MOST IMPORTANT PUBLIC BUILDING: THE ROYAL PALACE

The development of the city of Athens after the establishment there of the Greek capital in 1834 was directly influenced by the location of public buildings and especially that of the Royal Palace. The conception about the advantages of the location as close to the Royal Palace as possible was initially expressed by the accumulation of private constructions, and especially those of the bourgeois, in the direct neighbourhood of the royal residence.

3. THE CONSEQUENCES OF THE FINAL LOCATION OF THE ROYAL PALACE IN ATHENS' URBAN DEVELOPMENT

The Royal Palace, initially holding a central position in the first plan elaborated for Athens by the Greek architect Stamatios Kleanthis with his German colleague Eduard Schaubert (fig.1), was displaced to a location clearly eccentric, at first westerly, according to the second plan, that of Leo von Klenze (fig.2). In the end, though, it was decided to build it at the east end of the city (fig.3). That constituted the spark for the further upsetting of the balance between the functions of the city and the buildings related to them, as was proved by the future development of Athens. Since the public buildings were the expression in space par excellence of state power and therefore also that of the dominant class, it was natural that the location of public buildings of Athens was directly connected to the location of the bourgeois residences in a two-way relation. Thus, from the moment the issue of the Royal Palace's location was solved -and, consequently, that of the location of bourgeois residences - in practice the issue of the public buildings' distribution in the urban tissue was also decided, especially of those most directly related to the upper classes, as an expression of their ideology and their values.

4. PROPOSITIONS FOR THE PUBLIC BUILDINGS' DISPERSION

The influence of the unequal distribution of public buildings had been realized early, as well as its negative consequences on the city's balanced development. Therefore, the intention was expressed to build public buildings of any kind in "underprivileged" areas, in order to achieve a certain

balance. The lack of funds, though, did not permit the right action to be taken in time by the Greek state.

5. THE URBAN TISSUE'S BORDERING THROUGH PUBLIC BUILDINGS

Another way in which the urban development of Athens was influenced by public buildings was the urban tissue's bordering through them. A typical example is the complex of the Royal Palace and its garden, which in the case of the plan by Kleanthis and Schaubert is located on the basic axis of the city's predicted expansion, namely towards the north. This location was limiting the area for the city's expansion between this complex and the Acropolis. In contrast, in the Klenze plan the complex's location is much more discreet, not being interpolated in any axis of development. In the first plan, the axially located garden of the Royal Palace is defined by a symmetrical network of tree-files, paths, lawns, fountains and waterfalls. It is the so-called French park, while in contrast the romantic park, the so-called English park, is characterized by its free disposition, which degrades sensibly the sense of absolute power, expressed by the plan of Kleanthis and Schaubert.

The final application of Friedrich von Görtner's plan for the Royal Palace led to the creation of a "closed" garden, immediately behind the building. Thus, this closed garden plays the part of a limit to the city's development in that direction, in contrast to the "open" royal garden of the plan by Kleanthis and Schaubert, which, at least with its shape, constituted a reference point for the tracing of axis of the city's further expansion. The royal garden's free disposition perhaps indicates the abandonment of the idea of picturing absolute power in the young Greek state's capital. It may,

though, also have been due to other reasons, mainly financial, which led to a gradual realisation of the plan, that last surely being easier in the case of a free disposition.

6. RELATION OF THE PUBLIC BUILDINGS' LOCATION TO THE CAPITAL'S SOCIAL LIFE

The location of public buildings seems also to have played a part in the choice of the areas where the events of the capital's social life were taking place. Such areas were, of course, mainly the squares, because of the larger space they offered. It is worth mentioning that, while at first the activities were concentrated within the limits of the old urban network, the glamour of the most official public buildings seems to have provoked a gradual displacement of the centre of gravity of the Greek capital's social life. Consequently, the central squares of Athens followed the expansion of its central area, which, in its turn, depended on the expansion of public buildings.

7. CONCLUSIONS

As is demonstrated by the above facts, the creation of the new city of Athens, because of the financial weakness of the young Greek state and its consequent inability to control the developments, took place as an interrelation of casual factors and personal interests, in complete contradiction to generally accepted principles of architectural and urban planning. The consequences of this reality can be seen in the Greek capital until today.